

Vol III Issue X April 2014

ISSN No :2231-5063

International Multidisciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Welcome to GRT

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2231-5063

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho Federal University of Rondonia, Brazil	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Kamani Perera Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya	Catalina Neculai University of Coventry, UK	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Horia Patrascu Spiru Haret University, Bucharest,Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pinteau, Spiru Haret University, Romania
Anurag Misra DBS College, Kanpur	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania	George - Calin SERITAN Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences AL. I. Cuza University, IasiMore

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India	Iresh Swami Ex - VC. Solapur University, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University,Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yaliker Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra Maulana Azad National Urdu University
	Sonal Singh, Vikram University, Ujjain	

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.aygrt.isrj.net

महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रातील वाटचाल

शामराव भगवान वायसे

सहा.प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग, ग.तु.पाटील महाविद्यालय, नंदुरबार

सारांश :-महाराष्ट्र राज्य प्रगतशील असून कृषी क्षेत्रावर राज्यातील 55 टक्के लोकसंख्या अवलंबून आहे. स्थूल उत्पन्नात 12.42 टक्के हिस्सा असून कृषीच्या विकासाचे प्रतिबिंब इतर क्षेत्रात दिसून येते. आर्थिक विकास व लोकसंख्या वाढी बरोबर शेतजमीनीचे वाटप अतिशय विषम असून अल्पभूधारक व सीमांत शेतकऱ्यांची संख्या सर्वाधिक आहे. कृषी क्षेत्रात संस्थामक व तांत्रिक सुधारणा केल्याने सर्वच कृषी उत्पादनात वाढ झाली आहे. मात्र विकासाबरोबर शेतकरी अन्नधान्य उत्पादनाकडून व्यापारी पिकांकडे आकर्षित झाल्याने ऊस व कापसाच्या उत्पादनात सर्वाधिक वाढ होत आहे. महाराष्ट्र राज्यात कृषी प्रक्रीया उद्योगांची स्थापना होत असून सुधारित आदानांचा विकासा बरोबर वापर वाढत आहे. कृषी जोडधंद्याची निर्मिती होत असून राज्यात दूध उत्पादनात वाढ झाली आहे. महाराष्ट्र राज्यातील शेतकरी प्रगत पध्दतीने शेती करत आहे. मात्र विभागीय असमतोल वाढत आहे.

बीज शब्द— धारणक्षेत्र, आदाने, उत्पादकता, पत, धोका, अनिश्चितता, विमा

प्रस्तावना :

भारतात महाराष्ट्र राज्याची पुरोगामी प्रगतशील राज्य म्हणून ओळख आहे. आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक दृष्ट्या एक महत्वाचे राज्य आहे. क्षेत्रफळाच्या व लोकसंख्येच्या दृष्टीने राज्याचा राष्ट्रात द्वितीय क्रमांक आहे. एकूण लोकसंख्येच्या 9.30 टक्के लोकसंख्या राज्यात आहे. विकासाच्या दृष्टीने राज्याची विभागाणी सहा विभागात करण्यात आली आहे. राज्याचे दरडोई उत्पन्न रु.95339 असूनही एकूण लोकसंख्येच्या 16.02 टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहे. पायाभूत सोयी-सुविधा राज्यात आदर्श असून गुंतवणूकीच्या दृष्टीने राज्याचा तिसरा क्रमांक आहे. भारतात 2012 पर्यंत रु.9886484 कोटी ची गुंतवणूक झाली एकूण गुंतवणूकच्या महाराष्ट्रात 9.6 टक्के गुंतवणूक होऊन रु. 950972 कोटीची झाली. गुंतवणूकीपासून भारतात 224.5 लाख रोजगार निर्माण झाला आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्र राज्यात 44.4 लाख रोजगार होऊन 19.8 टक्के आहे. राज्यात विकासाबरोबर नागरीकरण वाढत असून भारतात 31.16 टक्के आहे. तर राज्यात 45.23 टक्के आहे. पर्यायाने नागरीकरण बरोबर शेतीचे बिगरशेती क्षेत्रात रुपांतर होत आहे. पुरोगामी महाराष्ट्रात मात्र राष्ट्रीय पातळी पेक्षा स्त्रीयांचे प्रमाण कमी होत आहे. भारतात 1000 पुरुषांमागे 940 स्त्रीयांचे प्रमाण आहे. तर महाराष्ट्रात 925 एवढे आहे. मानव विकास अहवाल 2011 नुसार देशाचा मानव विकास निर्देशांक 0.467 आहे व राज्याचा 0.572 असून राज्याचा देशात पाचवा क्रमांक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1.महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेणे
- 2.महाराष्ट्र राज्याचा कृषी क्षेत्रातील संरचनेचे अध्ययन करणे
- 3.कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी उपाय योजना सूचविणे
- 4.आर्थिक विकासामुळे कृषी क्षेत्रावरील होणाऱ्या बंदलांचे अध्ययन करणे

गृहितके

- 1.महाराष्ट्र राज्यातील कृषी धारण क्षेत्राचा आकार विकासाबरोबर कमी होत आहे.
- 2.आर्थिक विकासाबरोबर राज्यातील कृषी उत्पादनात वाढ होत आहे.
- 3.सुधारित आदानांची उपलब्धता व वापरामुळे कृषी व्यवसायाचे व्यापारिकरण होत आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन द्वितीय साधन सामग्रीवर अवलंबून असून संदर्भ साधनांना आधारभूत माणण्यात आले आहे. यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, अहवाल, मासिके, वेबसाईट यांचा आधार घेण्यात आला आहे. संशोधनात धारणक्षेत्राचा आकार, उत्पादकता यांचा संबंधाचे अध्ययन करून निष्कर्ष काढले आहेत.

महाराष्ट्र राज्यातील 55 टक्के लोकसंख्या उपजिविकेसाठी शेतीवर अवलंबून असल्याने शेती राज्याचा आर्थिक धोरणातील महत्वाचा घटक आहे. राज्याच्या 308000 चौ.कि.मी क्षेत्रापैकी 17636000 हेक्टर जमीन 57.5 टक्के शेतीखाली आहे. राष्ट्रीय स्तरावरील हे प्रमाण 43.4 टक्के आहे. राष्ट्रीय स्तरावर सिंचनाखालील क्षेत्र 45 टक्के आहे. तर महाराष्ट्रात 17.9 टक्के आहे. याचाच अर्थ उर्वरित 81.1 टक्के शेती ही 'मान्सूनवर' अवलंबून आहे. पर्यायाने हेक्टरी उत्पादन कमी आहे. राज्यात पिकाखालील जमीन 72.35 टक्के म्हणजे 222558 हेक्टर आहे. तर दोबार पिकाखालील जमीन 20.75 टक्के असून 4619400 हेक्टर आहे. शास्त्रीय दृष्टीकोनानुसार एकूण जमिनीच्या 33 टक्के जमीन जंगलव्याप्त असावी मात्र भारतात जंगलव्याप्त जमीन 23 टक्के आहे व राज्यात फक्त 21 टक्के आहे. कसता न येणारी 9.74 टक्के जमीन आहे. एकूण क्षेत्रापैकी 8 टक्के जमीन इतर नाशेती प्रकारात मोडते त्यामध्ये वाया गेलेली जमीन 2.9 टक्के, कायम कुरणे व चराऊ रान 4.4 टक्के आणि झाडाझुडपांखालील क्षेत्र 0.7 टक्के या क्षेत्राचा समावेश होतो. महाराष्ट्रात 7.4 टक्के पडिक जमिन आहे. राज्याचे स्थूल उत्पन्न चालू किमतीनुसार रु. 1199547 कोटी असून शेतीचे उत्पन्न रु.149177 कोटी असून 12.4 टक्के हिस्सा आहे. उद्योग रु.336202 कोटी (28 टक्के) व सेवा क्षेत्राचे रु.714168 कोटी (59.5 टक्के) आहे. विकासाबरोबर स्थूल राज्य उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा सतत घटणारा वाटा हा आर्थिक विकास प्रक्रियेचा नैसर्गिक परिणाम असला तरी रोजगार निर्मित उत्पन्न व अन्नसुरक्षा या बाबींसाठी कृषी क्षेत्राच्या विकासात सातत्य असणे महत्वाचे ठरते. महाराष्ट्रात कोरडवाहू शेती, अन्नधान्याची तूट, शेतीची अल्प उत्पादकता, ऊस उत्पादनात देशात आघाडी, दूधाच्या उत्पादनात मोठी वाढ असे समिश्र चित्र आहे.

राज्यातील कृषी धारण क्षेत्राची स्थिती

राज्यामध्ये कृषी वहिताचे क्षेत्र 19766000 हेक्टर असून वहिती खातेदारांची संख्या 13699000 एवढी आहे वहितांचे सरासरी क्षेत्र 1.44 हेक्टर आहे. 1 हेक्टर पर्यंत धारण क्षेत्र असणाऱ्या खातेदारांची संख्या 48.97 टक्के असून त्यांच्याकडे फक्त 16.12 टक्के धारणक्षेत्र आहे. सरासरी धारणक्षेत्राचा आकार 0.47 हेक्टर आहे म्हणजेच महाराष्ट्रात असभूधारक व सीमांत शेतकऱ्यांची संख्या मोठी आहे. 1 ते 2 हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या खातेदारांची संख्या 29.56 टक्के असून त्यांच्याकडे वहिताचे क्षेत्र 29 टक्के आहे. व वहितांचे सरासरी क्षेत्र 1.42 हेक्टर आहे. 2 ते 5 हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या खातेदारांची संख्या 18.05 टक्के असून वहितांचे क्षेत्र 36.17 टक्के आहे. व सरासरी धारणक्षेत्र 2.89 हेक्टर आहे. 2 ते 10 हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या 2.89 टक्के असून त्यांच्याकडे वहितांचे क्षेत्र 13.15 टक्के आहे व सरासरी आकार 6.57 हेक्टर आहे. 10 ते 20 हेक्टर धारणक्षेत्र असणाऱ्या खातेदारांची संख्या 0.44 टक्के आहे त्यांच्याकडे 3.83 टक्के क्षेत्र असून सरासरी धारणक्षेत्राचा आकार 12.59 टक्के आहे. 20 हेक्टर पेक्षा अधिक धारण क्षेत्राचा आकार असणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या 0.09 टक्के असून त्यांच्याकडे 1.72 टक्के धारणक्षेत्र आहे व धारणक्षेत्राचा आकार 26.08 हेक्टर आहे. महाराष्ट्रात सर्वाधिक धारणक्षेत्र असणारा हा शेतकऱ्यांचा वर्ग असून भांडवली शेती करणारा आहे मोठ्या शेतकऱ्यांनी आपल्या शेतीचे व्यापारिकरण केले असून कृषी व्यवसायात तांत्रिक सूधारणा केल्या आहेत. कृषी संशोधन सर्वाधिक फायदा याच शेतकऱ्यांना होत आहे.

भारतात निव्वळ पेरणी क्षेत्र 1400-2000 हेक्टर आहे महाराष्ट्रात 1740000 हेक्टर असून ते 12.4 टक्के आहे. पिकाखालील स्थूल क्षेत्र भारतात 192197000 हेक्टर आहे. व महाराष्ट्रात 22612000 हेक्टर म्हणजे 11.8 टक्के आहे. स्थूल संचित क्षेत्र भारतात 86423000 हेक्टर आहे व महाराष्ट्रात 4050000 हेक्टर असून 4.7 टक्के आहे.

भारतात निव्वळ पेरणी क्षेत्र 1.1 हेक्टर असून महाराष्ट्रात 1.5 हेक्टर आहे. भारतात निव्वळ पेरणी क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी 42.6 टक्के आहे. तर महाराष्ट्रात 56.5 टक्के आहे. महाराष्ट्रात निव्वळ पेरणी क्षेत्राच्या 1960-61 च्या तुलनेत 2010-11 मध्ये 2.64 टक्के घट झाली आहे. मात्र पिकाखालील स्थूल क्षेत्रात 27.17 टक्के वाढ झाली आहे. महाराष्ट्रात वहितांचे सरासरी क्षेत्र 1970-71 मध्ये 4.28 हेक्टर होते त्यामध्ये घट होऊन 1980-81 मध्ये 3.11 हेक्टर झाले. 1990-91 मध्ये 2.21 हेक्टर, 2000-01 मध्ये 1.66 हेक्टर, 2010-11 मध्ये 1.46 हेक्टर, तर 2011-12 मध्ये वहिताचे सरासरी क्षेत्र 1.44 हेक्टर पर्यंत कमी झाले. लोकसंख्या वाढ, संयुक्त कुटूंब पध्दतीचा लोप, रोजगार संधीच्या अभाव, लघु, कुटीर, ग्रामोद्योगाचा न्हास यामुळे शेतजमीनीचे विभाजन, तुकडिकरण झाल्याने मोठ्या प्रमाणा वरील उत्पादनाचे फायदे मिळत नाहीत.

प्रमुख पिकाखालील क्षेत्र

राज्यात विभागानुसार अन्नधान्ये, कडधान्ये, व्यापारी पिके व फळ उत्पादन घेतले जाते. विकासाबरोबर प्रमुख पिकाखालील क्षेत्रात बदल होत आहे. राज्यात 1960-61 मध्ये 16693 हजार हेक्टर जमीन प्रमुख पिकाखाली होती. यामध्ये सर्वसाधारण अन्नधान्या खालील क्षेत्र 77.61 टक्के व व्यापारी पिकाखालील 22.4 टक्के हाते यामध्ये सर्व तृणधान्या खालील क्षेत्र 63.53 टक्के व कडधान्याखालील क्षेत्र 14.07 टक्के होते. एकूण पिकाखालील क्षेत्राच्या प्रमाणात तांदूळ खालील क्षेत्र 7.79 टक्के, गहू 5.43 टक्के, ज्वारी 37.64 बाजरी 9.79 व इतर धान्य 2.88 टक्के क्षेत्र पिकाखाली होते. व्यापारी पिकामध्ये उंस तोडणी खालील क्षेत्र 0.93, टक्के कापूस 14.98 टक्के व भूईमूग 6.49 टक्के होते.

1960-61 च्या तुलनेत 2011-12 मध्ये प्रमुख पिकाखालील क्षेत्रात 2.05 टक्के घट होऊन 163511 हजार हेक्टर झाले. यामध्ये सर्व अन्नधान्याचे क्षेत्र 10860 हजार हेक्टर होऊन 66.42 टक्के झाले. व्यापारी पिके 5491 हजार हेक्टर होऊन 33.59 टक्के झाले. तर एकूण पिकाखालील क्षेत्राच्या प्रमाणात सर्व तृणधान्ये 46.26 टक्के, सर्व कडधान्ये 20.16 टक्के झाले. एकूण पिकाखालील क्षेत्राच्या तांदूळ

उत्पादनाखालील क्षेत्र 9.44 टक्के, गहू 5.37, ज्वारी 20.18, बाजरी 5.13, उसतोडणी क्षेत्र 6.25, कापूस 25.49 व भूईमूगाचे क्षेत्र 1.85 टक्के झाले.

1960-61 ते 2011-12 या 51 वर्षांच्या काळात प्रमुख पिकाखालील क्षेत्रात 2.5 टक्के घट झाली म्हणजे महाराष्ट्रात पिकाखालील क्षेत्रात घट होत असून बिगरशेतीचे प्रमाण वाढत आहे. याच कालावधित व्यापारी पिकाखालील क्षेत्रात 46.90 टक्के वाढ होऊन ते 3738 हजार हेक्टर वरून 5491 हजार हेक्टर एवढे झाले. व्यापारी पिकात उसतोडणी क्षेत्रात 559.35 टक्के वाढ होऊन 155 हजार हेक्टर वरून 1022 हजार हेक्टर झाले. कापूस लागवडीखालील क्षेत्रात 66.68 टक्के वाढ होऊन 2500 हजार हेक्टर वरून 4167 हजार हेक्टर पर्यंत वाढ झाली. सर्व तृणधान्ये लागवडी क्षेत्रात 28.68 टक्के घट होऊन 10606 हजार हेक्टर वरून 7564 हजार हेक्टर पर्यंत घट झाली. कडधान्याच्या क्षेत्रात 40.36 टक्के वाढ होऊन पिकाखालील क्षेत्र 2349 हजार हेक्टर वरून 3297 हजार हेक्टर पर्यंत वाढले. तृणधान्ये पिकामध्ये तांदूळाच्या पिकाखालील क्षेत्रात 18.77 टक्के वाढ होऊन 1300 हजार हेक्टर वरून 1544 हजार हेक्टर वाढ झाली. गहू क्षेत्रात 3.20 टक्के घट होऊन 907 हजार हेक्टर वरून 878 हजार हेक्टर झाले. ज्वारी पिकाखालील क्षेत्रात 47.50 टक्के घट होऊन 6284 हजार हेक्टर वरून 3299 हजार हेक्टर पर्यंत कमी झाले. बाजरीच्या क्षेत्रात 48.75 टक्के होऊन 1635 हजार हेक्टर वरून 838 हजार हेक्टर पर्यंत कमी झाले. इतर धान्य उत्पादनात 10 टक्के घट होऊन 480 हजार हेक्टर वरून 432 हजार हेक्टर पर्यंत कमी झाले महाराष्ट्रात अन्नधान्य पिकाखालील लागवड क्षेत्रात घट होत असून व्यापारी पिकांच्या किंमत वाढी बरोबर लागवड क्षेत्रात वाढ होत आहे. व्यापारी पिकांत सर्वाधिक वाढ ऊस क्षेत्रात असून अन्नधान्य पिकांत सर्वाधिक घट ज्वारीच्या क्षेत्रात होत आहे. मात्र कडधान्याच्या क्षेत्रात वाढ होत आहे.

प्रमुख पिकांचे उत्पादन

राज्यात विभागीय हवामान व भौगोलिक स्थितीनुसार पिकांचे उत्पादन घेतले जात आहे. 1960-61 मध्ये सर्व अन्नधान्याचे उत्पादन 7744 हजार टन होते. यामध्ये सर्व तृणधान्याचे उत्पादन 87.23 टक्के असून 6755 हजार टन झाले. सर्व कडधान्याचे उत्पादन 12.77 टक्के होऊन 989 हजार टन झाले. एकूण अन्नधान्याच्या प्रमाणात तांदूळाचे उत्पादन 17.68 टक्के होऊन 1369 हजार टन झाले. गहू उत्पादन 5.18 टक्के होऊन 401 हजार टन झाले. ज्वारी उत्पादन 55.55 टक्के होऊन 4224 हजार टन झाले. बाजरी उत्पादन 6.31 टक्के होऊन 489 हजार टन झाले इतर धान्य उत्पादन नाममात्र 3.51 टक्के असून 272 हजार टन आहे. सर्वाधिक ज्वारी या तृणधान्याचे उत्पादन झाले. व्यापारी पिकांत ऊसाचे उत्पादन 10404 हजार टन, कापूस 1673 हजार गासगाड्या, भूईमूग 820 हजार टन उत्पादन झाले विकासाबरोबर सर्वच पिकांचा उत्पादनात वाढ होत आहे.

सुधारित बि-बियाणे, खते, औजारे, विज, पाणी पुरवठा, हमी-भाव यामुळे उत्पादन वाढीची प्रवृत्ती दिसून येत आहे. 1960-61 च्या तुलनेत 2011-12 मध्ये एकूण अन्न धान्याच्या उत्पादनात 64.36 टक्के वाढ होऊन 12728 हजार टन झाले. एकूण तृणधान्यामध्ये 54.23 टक्के वाढ होऊन 10418 हजार टन झाले तर एकूण कडधान्याच्या उत्पादनात 133.57 टक्के वाढ होऊन 2310 हजार टन झाले. कडधान्याच्या उत्पादनातील वाढ सर्वाधिक आहे. तृणधान्यामध्ये तांदूळाच्या उत्पादनात याच कालावधित 107.45 टक्के वाढ होऊन 2840 हजार टन झाले, गहू उत्पादनात 273.82 टक्के वाढ होऊन 1499 हजार टन झाले. ज्वारी उत्पादनात 37.81 टक्के घट होऊन 2627 हजार टन झाले ज्वारीच्या हमी भावाच्या अभावामुळे उत्पादनात घट होत आहे. गहू उत्पादनातील वाढ गव्हाच्या सुधारित वाणांमुळे सर्वाधिक झाली असून विभागावर गहू उत्पादकतेत भिन्नता आढळून येते.

मात्र अलिकडील काळात ज्वारीपासून इथेनॉल व वाईन उद्योगांमुळे ज्वारी क्षेत्रात मराठवाड्यात वाढ होत आहे. बाजरी उत्पादनात 68.30 टक्के वाढ होऊन 823 हजार टन झाले 1970 पर्यंत भारतात साखर कारखान्यांसाठी 98 टक्के यंत्रसामुग्री आयात करावी लागत होती. आज 100 टक्के भारतात यंत्रसामुग्री तयार होत असून निर्यात होत आहे. महाराष्ट्रात पाणी जिरवणारे पिक म्हणून ऊसाकडे पाहिले जाते. ऊसाच्या जाती विभागानुसार भिन्न असून पश्चिम महाराष्ट्रात 973 हा वाण शेतकरी प्रिय होत आहे. महाराष्ट्रात साखर कारखाने 202 आहेत चालू 123 आहेत तर तोट्यातील 48 कारखाने आहेत.ऊस आंदोलनामुळे पश्चिम महाराष्ट्रातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना सर्वाधिक भाव मिळत आहे. कापूस उत्पादनात 307.65 टक्के वाढ होऊन 6820 हजार टन गासगाड्या उत्पादनात झाले. कापसाखालील क्षेत्रात सर्वाधिक वाढ होत आहे बीटी बियाणामुळे ग्रामीण भागात परिवर्तन होत आहे. बीटी वाणात राशी 2, महिको कणक, हे वाण शेतकरी प्रिय झाले आहेत. शेतकरी सिंगल बीटी ऐवजी डबल बीटी वाणाचा सर्वाधिक वापर करत आहेत. भूईमूगाच्या उत्पादनात 56.12 टक्के घट होऊन 351 हजार टन उत्पादन झाले व्यापारी पिकात ऊसाखालील उत्पादनात सर्वाधिक वाढ झाली असून पश्चिम महाराष्ट्रात ही वाढ सर्वाधिक आहे. मात्र आजारी साखर कारखान्यांचा प्रश्न वाढत असून त्याची खाजगी गुंतवणूक दारांना सर्रास विक्री होत आहे सामान्य सभासद शेतकऱ्यांचे नुकसान होत आहे महाराष्ट्र राज्यातील शेतकरी कृषी व्यवसायातील असणारे धोके व अनिश्चितता यावर मात करून उत्पादन वाढीचे फायदे मिळवत आहे. पर्यायाने व्यापारी, मळ्यांची बागायती शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांना व्यापार शर्ती अनुकूल होत आहेत.

भारताच्या एकूण पशुधनापैकी महाराष्ट्रात 6.8 टक्के पशुधन आहे. महाराष्ट्रात एकूण पशुधन 1960-61 मध्ये 26048 हजार होते. त्यामध्ये 38.03 टक्के वाढ होऊन 2011-12 मध्ये 35955 हजार झाले. ग्रामीण भागात शेतीत जोड व्यवसाय म्हणून दुग्धउत्पादनात वाढ होत आहे. एकूण कोंबड्या, बदके यांची संख्या 10577 हजार होती. यामध्ये 2003 मध्ये 540.60 टक्के वाढ होऊन 64756 हजार झाली महाराष्ट्रात कुक्कुटपालन व्यवसायात वाढ होत आहे.

विकासाबरोबर तांत्रिक पध्दतीने शेती होत असून शेतीत अवजारांचा वापर वाढत आहे. महाराष्ट्रात 1960-61 मध्ये 1427 ट्रक्टर होते. त्यामध्ये वाढ होऊन 2011-12 मध्ये 7300.91 टक्के वाढ होऊन 105611 ट्रक्टर झाले. ग्रामीण भागात विजेचा वापर वाढत असून ग्रामीण विद्युत्तिकरणामुळे शेतीत विजपंपाची संख्या वाढत आहे. 1960-61 मध्ये कृषीत फक्त 15 कि वॅट तास विजेच्या वापर होत होता त्यात 2011-12 मध्ये 144520 टक्के वाढ होऊन 21693 कि वॅट तास वापर झाला. ग्रामीण भागात सिंगल फेजचे काम वाढल्याने विजेचा वापर वाढत आहे.

महाराष्ट्रात 2011-12 मध्ये रासायनिक खतांच्या एकूण वापर 52.04 लाख मे.टन असून प्रती हेक्टरा वापर 131.2 किलो. आहे राज्यात तुषार, ठिबक संचाचा वापरस प्रोत्साहन देण्यासाठी अल्पभूधारक व सीमांतक शेतकऱ्यांना 60 टक्के व सर्वसामान्य शेतकऱ्यांना 50

टक्के अनुदान देऊन राज्यशासन डूबक शेतीकडून टिबक शेतीसाठी प्रोत्साहन देत आहे.

भारतात एकूण पतपुरवठ्यात प्राधान्य क्षेत्राचा हिस्सा 31.7 टक्के तर महाराष्ट्राचा 19.4 टक्के आहे. संस्थात्मक कृषी कर्ज पुरवठा 2011-12 मध्ये रु.24227 कोटीचा केला. प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांची संख्या 21443 असून सदस्य 154 लाख आहेत. त्यांनी एकूण रु. 7650 कोटी कर्ज दिले यामध्ये लहान व सीमांतिक शेतकऱ्यांना 53 टक्के कर्ज दिले असून रु.4035 कोटीचे आहे. लवचिक व सूलभ कार्यपध्दतीतून एक खिडकी योजनेद्वारे शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठ्यासाठी 'किसान क्रेडिट कार्ड' पत पुरवठा योजना अंतर्गत मार्च 2012 पर्यंत 73.94 लाख कार्ड वाटप करण्यात आले. बँकांनी कार्डधारकांना रु.26310.9 कोटी कर्ज मंजूर केले.

शेतकऱ्यांची होणारी विविध मध्यस्थांकडून पिळवणूक थांबविण्यासाठी व हमीभाव मिळण्यासाठी कृषी पणन मंडळ कार्यरत असून 2006-07 मध्ये 164.60 लाख मे.टन आवक झाली. त्याचे मूल्य 23101.60 कोटी रु होते. यामध्ये 2010-11 मध्ये आवक 56.73 टक्के वाढून 257.98 लाख मे.टन झाली तर मूल्यांत 75.73 टक्के वाढ होऊन 40596.86 कोटी रु झाले.

निष्कर्ष

भारतात महाराष्ट्र पुरोगामी, प्रगतीशील राज्य असून कृषी व्यवसायावर 55 टक्के लोकसंख्या अवलंबून असून राज्याच्या स्थूल उत्पन्नात शेतीचा 12.42 टक्के हिस्सा आहे. राज्याच्या कृषी विकासात परिवर्तन होत असून विकासाबरोबर धारण क्षेत्राचा आकार कमी होत आहे. शेतीचे विभाजन तुकडीकरणबरोबर बिगर शेतीत रूपांतर होत आहे. पर्यायाने महाराष्ट्रात शेतीचे विभाजन असमान झाले असून सीमांत शेतकऱ्यांची संख्या वाढत आहे तर दुसरीकडे मोठ्या भांडवलदार धारण क्षेत्र असणाऱ्या नवश्रीमंत शेतकऱ्यांचा वर्ग ग्रामीण भागात निर्माण झाला आहे. कृषी विकासातील फायदे याच शेतकऱ्यांना सर्वाधिक मिळत आहे. महाराष्ट्राच्या पिक रचनेत बदल झाला असून शेतकरी अन्नधान्य पिकांकडून व्यापारी पिकाकडे आकर्षित झाला आहे पर्यायाने ज्वारी, बाजरी यांच्या उत्पादनात मोठी घट झाली आहे. ऊस, कापूस उत्पादनात सातत्याने वाढ होत आहे. विकासाबरोबर शेतकरी कृषी उत्पादनात वाढीसाठी आधुनिक आदानांचा वापर करत आहे. पिक रचना बदलून शेतकरी ग्रामीण भागात फुला-फळांची शेती करत असून 'नेटशेड' चा वापर करत आहे शेतीबरोबर पुरक व्यवसायात वाढ झाली आहे शेतकरी शेतमाल स्थानिक बाजार ते निर्यातीकडे वळला आहे तो फळांची निर्यात जागतिक मानांकानुसार करत आहे. नैसर्गिक व मानवी आपत्तीवर मात करून महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांची कृषी विकासाकडे वाटचाल चालू आहे. शेतीतील 'धोका व अनिश्चितता' कमी करण्यासाठी सार्वजनिक सत्तेने योग्य वेळी योग्य प्रमाणात शेतकऱ्यांना मदतीची आवश्यकता आहे.

कृषी उत्पादकता वाढवण्यासाठी उपाययोजना

भारतात महाराष्ट्र राज्याची पुरोगामी प्रगतीशील राज्य म्हणून ओळख आहे. राज्याचा अर्थ व्यवस्थेत कृषीला महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडावी लागत आहे. कृषीच्या शाश्वत विकासासाठी संस्थात्मक व तांत्रिक सुधारणांच्या आवश्यकतेबरोबर शेतकऱ्यांचा दृष्टीकोनात बदल घडविणे आवश्यक आहे. कृषी उत्पादकता वाढवण्यासाठी आदानात वाढ, विभागीय समतोल, पाणीपुरवठ्याच्या सुविधेत वाढ, अल्प व्याजाने वित्त पुरवठा, मूलभूत सुविधांमध्ये वाढ करण्याबरोबर ग्रामीण भागात शेतकऱ्यांना पुरेसा विजपुरवठा, साठवण क्षमता व कोल्ड स्टोअरेजच्या सुविधेत वाढ करावी. शेतकरी ते ग्राहक यांच्या मधील मध्यस्थ कमी करण्यासाठी नवीन मार्केट अॅक्टची प्रभावी अंमलबजावणी करावी. कृषी विभागाच्या योजनांचा प्रचार करून योग्य लाभाध्यांची निवड करून कार्यक्षमता वाढवावी. कृषी विद्यापीठांनी केलेल्या संशोधनाची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करावी. कृषी विद्यापीठ व शेतकरी यांच्यात समन्वय वाढवावा, पिक विमा व पशू विम्याची व्याप्ती वाढवावी शेतकऱ्यांच्या नुकसानीचे पंचनामे वेळेत पूर्ण करून प्रकरणे अल्पावधित निकाली काढावीत.

संदर्भ

- 1.डॉ.संतोष दास्ताने - महाराष्ट्र वार्षिक 2013.
- 2.डॉ. के.के शर्मा - इंटेलेक्च्युअल्स संदर्भ महाराष्ट्र. (राज्य व जिल्हे एक दृष्टिकोन) इंटेलेक्च्युअल्स बुक ब्युरो भोपाळ 2005
- 3.डॉ. मंगला जंगले - महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था - प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव 2013
- 4.महाराष्ट्राची आर्थिक पाहाणी 2012-13
- 5.डॉ. आर.एस.सांळुके- महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद 2013
- 6.महाराष्ट्र शासन मानव विकास अहवाल 2002 नियोजन आयोग मुंबई
- 7.<http://www.gov.of.mah.com>

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- * International Scientific Journal Consortium
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.aygrt.isrj.net